

Björn Magnusson Staaf

Boskap och landskapande

AKTANTEN AUDHUMBLA

Från det okända kom kon Audhumbla. Stenarna omkring henne täcktes av salt rimfrost. Audhumbla slickade på den frusna daggen. En gestalt trädde fram ur hennes saliv och stenen. Det var Bure, som skulle bli anfader (och kanske också anmoder) till gudarna.

Kon Audhumbla spelar en central roll i den nordiska mytologin om hur världen kom till. Nötkreatur ingår på olika vis i gudaberättelser och skapelsehistorier i många andra religioner. Den grekiska gudinnan Hera, maka till gudarnas konung Zeus, hade till exempel epitetet ”den koögda”. I flera forntida keltiska hjältesagor utgör stölder av helig boskap viktiga narrativa element. Kor, tjurar, kalvar och oxar intar en viktig plats inom de äldre polyteistiska trossystem som har koppling till de indo-europeiska språkgrupperna, från Nordeuropa till Indien. De förekommer dock flitigt även i religioner som inte är förbundna med den indo-europeiska språkfären. Den egyptiska gudinnan Isis-Hathor avbildades exempelvis med kohorn på huvudet. I kristendomen symboliserar evangelisten Lukas av oxen. Nötdjurens rang i den religiösa föreställningsvärlden speglar den viktiga plats de intog i det mänskliga vardagslivet. Boskap associerades i äldre tid även på ett tydligt vis med välstånd och egendom, vilket avsatt spår i senare modernt språkbruk. Begreppet ”pekuniär” kan exempelvis härledas till det latinska ordet ”pecus”, som betyder just nötboskap. Uttrycket ”kassako” används i dagligt tal på svenska.

Påståendet att nötdjur varit viktiga för människan är inte särskilt utmanande eller djärvt. Om utsagan gjorde gällande att de haft en aktiv roll i samhällsutvecklingen under flera tusen år skulle det kanske dock uppfattas som mer provocerade. Kan ett djur vara aktivt i mänsklig samhällshistoria? Skulle de ha drivit skiftande politiska agendor? Har kor utvecklat ideologier eller strategiska vinstintressen? Knappast, men hur begreppet ”aktiv”

skall förstås förtjänar att diskuteras. Om begreppet endast kopplas till direkt mänskligt och intentionellt handlande blir betydelsen snävt begränsad. En sådan kringskuren förståelse av begreppet ”aktiv” begränsar förståelsen av de komplicerade ramverk som sätter villkor för samhällsförändring över tid.

Antropologen och filosofen Bruno Latour är en av de forskare som utvecklat den sociologiska teori som kommit att kallas ”Actor-Network-Theory” (ANT). Väldigt förenklat kan teorin sägas vila på grundantagandet att samhällen konstrueras, formas, transformeras och utvecklas genom olika relationer. Detta skiljer egentligen inte teorin från flertalet andra samhällsvetenskapliga eller historiska teoribildningar. Skillnaden består främst i att ANT-teori tillmäter faktorer som teknik, föremål, miljömässiga faktorer och andra icke-mänskliga faktorer en aktiv roll eller kraft. Genom sitt sätt att vara skapar de specifika betingelser för de system av relationer som de ingår i och blir på så sätt aktiva. De delar i ett nätverk som med sina egenskaper och krafter medierar, formar och bidrar till att skapa skillnader i nätverkskonstruktionerna betecknas som aktanter av Latour. Människor ingår givetvis högst aktivt i forandet av dessa nätverkssystem, med sina värderingar, strategier och föränderliga handlingsmönster. Människan har dock i ANT-teori inte samma tydligt överordnade position över andra aktanter som i flertalet andra samhälls- och historieteorier. Detta har av vissa forskare uppfattats som provocerande och möjligen kan själva termen ”aktant” verka något missledande i detta sammanhang. Det bör därför understrykas att Latour inte menar att icke-mänskliga aktanter verkar utifrån intentioner, eller planerade avsikter såsom människor gör (Latour 2005).

Kanske speglar kritiken mot ANT-teori ett perspektiv på tillvaron som vuxit fram under de senaste seklen, i vilket människan ses som självklart överordnad allt? Människan står i självklart centrum i den moderna syn på världen som utvecklats sedan 1700-talets upplysning. Idén att människan genom fördjupad kunskap och förståelse om världen också kan påverka den och förändra den till sin fördel rymmer naturligtvis en sanning. Denna idé kan i sin förlängning emellertid också låta oss tro av vi fullt ut kan behärska och kontrollera världen och naturen. Tanken att det i de nätverk som bygger upp vår tillvaro finns aktanter som inte är tämjda och förutsägbara kan ur ett sådant perspektiv väcka obehag. Föreställningen om människan som naturens herre är dock inte så gammal. Sett i ett historiskt långtidsperspektiv är det snarare så att människor varit högst medvetna om att det funnits krafter bortom deras kontroll. Människan intar i de uråldriga mytologierna inte sällan en ganska blygsam roll som aktant i tillvaron. De olika gudarna kan ses som representationer för de skilda krafter som skapade villkoren för livet i världen.

Kon Audhumbla i den nordiska mytologin skulle kunna tolkas som ett exempel på en mytologisk aktant. Hon har ingen intention att frambringa gudarnas anfader (och eventuella anmoder) när hon kommer inlunkande ur det okända. Det är den salta rimfrostens på stenarna som lockar henne att slicka på dem. Bure framträder utan någon uttalad avsikt eller vilja från någon, men genom sin akt skapar Audhumbla förutsättningarna för gudarna. Världen skapas i denna myt genom icke-intentionella relationer mellan aktanter, mellan en ko och stenar.

NÖTKREATUR, LANDSKAP, BEBYGGELSE OCH IDENTITETER

ANT-teori gör inte anspråk på att förklara varför vissa fenomen uppstår, eller vad som ligger bakom utvecklingslinjer i historien. Det är i första hand en teori för beskrivning av nätverksrelationer, och med hjälp av sådana beskrivningar kan en fördjupad förståelse av olika ramverk i samhället skapas (Latour 2005). ANT-teori är alltså ett verktyg för nätverksanalys som kan användas i skilda sammanhang. Denna teori skulle till exempel kunna hjälpa oss att förstå hur nötdjur på olika vis fungerat som aktanter i historien, vilket jag delvis kommer att försöka göra i denna text.

Vad gör nötdjur i sin roll som aktanter? Många är nog mycket väl medvetna om deras natur, kanske kan detta te sig som så banalt självklart att det borde kunna tas för givet. Sett ur ett ANT-teoretiskt perspektiv är det dock av betydelse att klart uttrycka vad denna natur egentligen består i. Jag redogör därför här kort för några av deras fundamentala behov som jag kommer att återkomma till i mitt resonemang. De äter antingen foder som människor ger dem, eller genom bete. När de väl tuggat i sig sin mat går födan genom ett komplicerat matsmältningssystem och restprodukterna kommer ut i form av avföring. Djuren är gräsätare och eftersom de har en betydande kroppshydda kräver de stora mängder mat, vilket i sin tur tar stora markytor i anspråk. Kor formar därmed landskap. Intensiv boskapsskötsel formar storskaliga landskapskaraktärer. Odling av foderväxter är en del av denna process. Betandet påverkar flora och många sorters växter är helt beroende av den särskilda sorts markbearbetning som nötdjurens gräsätande alstrar. Floran ger i sin tur liv åt olika typer av insekter, vilket i sin tur genererar förutsättningar för andra sorters djur såsom fåglar. Nötdjurens behov av mat är en avgörande del i omfattande ekosystem. Den sorts landskap som vi idag betecknar som ”öppna landskap” är ofta ekosystem präglade av betning.

Ett landskap är inte bara att förstå som ett biologiskt ekosystem, det är också en del av en mänsklig föreställningsvärld. Poeten och rockmusikern Ulf Lundell hade på 1970-talet en stor hit med låten ”Jag trivs bäst i öppna landskap”. Den går att hitta på Youtube även under rubriken ”Sweden’s unofficial anthem”. Lundells avsikt var helt säkert inte att skapa en ny nationalsång, utan snarare ett försök att uttrycka en individuell frihetskänsla associerat till ett fysiskt landskap. Verket har samtidigt väckt nationalromantiska känslor i Sverige. Det kan synas anmärkningsvärt med hänseende till att Sverige enligt statistiska centralbyrån täcks av skog till 69%. Den typ av öppna landskap Lundell besjunger förekommer i Sverige först och främst i de delar av landet som hörde till det danska riket före år 1658. Det finns inget essentiellt samband mellan politiska nationsgränser och naturgeografiska landskapstyper, även om det ibland är lockande att tro så. Om Lundells sång öppnat med raden ”Jag trivs bäst i ekosystem med historisk koppling till nötkreatur” hade den förmodligen inte fått samma genomslag. Fullåkerslandskap finns i andra delar av Sverige och det finns stora skogsområden i Skåne, men slätter förknippas särskilt med föreställningar om det sydsvenska. Motivet av det öppna landskapet präglat av betning har samtidigt alltsedan 1800-talet bidragit till skapandet av nationell och regional identitet i Danmark och Skåne.

Johan Thomas Lundbye *Sjaellandsk landskap. Åben egn i det nordlige Sjaelland*, 1842. Källa: Statens Museum for Kunst.

De moderna europeiska nationalstaterna formades under 1800-talet, en period som präglades av romantiken. Nationsskapandet utvecklades inom ramen för ekonomiska, sociala och teknologiska utvecklingskrafter. De ideologiska värden som bars fram av intellektuella idéer om känslors betydelse var dock av fundamental betydelse för gestaltningen av nationerna (Bennet 2013). Nationerna föddes till stora delar ur skapandet av fosterlandskänslor. Fosterlandskänsla kan säkert te sig som ett något antikverat begrepp för många, samtidigt är det ändå intimt förbundet med det som benämns nationell identitet. Historiker, arkeologer och konsthistoriker vid akademierna sköt genom sin forskning och förmedling till kunskapsperspektiv som stärkte nationella diskurser (Magnusson Staaf 1994; Dam Christensen 2001, 2005). Konst, litteratur, musik och arkitektur bidrog på ett betydelsefullt vis till skapandet av fosterländska känslor, liksom museer medverkade till formandet av nationell identitet (Bennet 2013). Dessa konstverk och kulturinstitutioner kan betraktas som aktanter i det nätverk av relationer som byggde upp nationerna under 1800- och 1900-talet.

Det fysiska landskapet var ett vanligt motiv i 1800-talets nationalromantiska måleri. Johan Thomas Lundbyes (1818-1848) *Själländskt landskap, öppna ängder i det nordliga Själland* är ett exempel på detta. Målningen kan på ett sätt synas avbilda det helt vardagliga, en ögonblicksbild av en vy som är lätt att identifiera med Nordsjälland. Det ögonblickliga ger på samma gång känslan av tidlöshet, det konstanta, det eviga i platsen. De varelser som skänker en viss rörelse i landskapet är några nötkreatur och en människa. Alla är avbildade på visst avstånd och som detaljer, som om de var naturligt inordnade i den övergripande bilden. Genom det till synes vardagliga motivet framställs något som i själva verket är mycket större, nämligen det fysiska rum som utgör nationen.

Gustaf Rydberg *Pilvall och kälvfält, motiv från Viby*, 1904. Källa: Bukowskis/Wikimedia Commons.

Gustaf Rydberg (1835-1933), som studerade vid Konstakademien i Köpenhamn 1852-1855, och i Düsseldorf 1859-1864, tog i sina verk också fasta på landskapet (Kjellin 1925). En byst av Rydberg finns i Slottsparken i Malmö, där han givits epitetet "Skånes målare". Rydberg målade fram föreställningen om den skånska regionen, på samma vis som Lundbye målade fram något som skulle bli en känsla av Danmark. Trots att Lundbye och Rydberg arbetade i olika stil och teknik är deras alster tydligt befryndade. Om det inte vore för verkens titlar skulle det vara svårt att avgöra om Lundbyes och Rydbergs motiv är hämtade från Själland eller Skåne. Sedda tillsammans sker en anmärkningsvärd överlappning mellan dansk och svensk-skånsk nationalromantik, även om detta inte varit konstnärernas intention. Målningarna skulle lika gärna kunna illustrera transnationella dimensioner i landskap. De visar upp öppna odlings-, och beteslandskap karaktäristiska för sätt att bedriva lantbruk i vissa delar av Nordeuropa, där nötkreatur har en viktig betydelse. Stora delar av de jordbrukslandskap som idag präglar bygderna i Danmark och Skåne är till stora delar direkt, eller indirekt formade av nötboskap. Målningarna kan nästan skapa intryck av att detta är eviga landskap, som att de rymmer en inre essens som utgör själva kärnan i nationen eller regionen. I Danmark och Skåne fick detta slags landskap dock sin specifika accent i ett särskilt historiskt sammanhang under 1400-1600-talet.

DET DANSKA RIKETS OXHANDEL OCH VÄXELSPELET MELLAN DET GLOBALA OCH DET LOKALA

De öppna landskapen i Sydkandinavien har utvecklats över lång tid. Befolkningen i vad som idag utgör Danmark och Skåne började under yngre bronsålder, omkring 800-700 f.Kr., använda odlingsmetoder vilka skulle präglade jordbruket 2 500 år framåt. Arkeologiska

utgrävningar har nämligen visat att ett mer intensifierat gödselbruk introducerades vid denna tid. Detta innebar att boskapen stallades under vintern, utfodrades med hö, eller andra foderväxter. Gödseln kunde på grund av stallningen tas till vara på ett enklare vis och sedan läggas på åkrarna vars avkastning ökades avsevärt. Detta odlingsystem krävde en koordinerad markanvändning. Foderproduktionen måste stå i balans med åkerarealen. Principen för denna typ av odlingsystem har beskrivits med maximen ”Äng är åkers moder”. Gödselbruket kom således att fungera som strukturerande för en stor del av bebyggelsen i Sydskandinavien från järnålder och framåt. Övergripande bebyggelsemönster växlade visserligen under järnålder fram till medeltid på grund av sociala och ägomässiga transformationer. Gödselbruket fortsatte emellertid att vara en determinant för hur ägorna disponerades över årtusendenas gång (Björhem & Magnusson Staaaf 2006). Hjulplojen började användas i Sydskandinavien under medeltid, vilket gjorde att de bördiga men tunga lerjordarna som fanns på slätterna gick lättare att bruka. Hjulplojarna var dock mastiga att dra, ett arbete bäst lämpat för oxar (Myrdahl 1999:56). Nötdjuren blev som aktanter därmed av än större betydelse för de tekniska, ekologiska och ekonomiska nätverksrelationerna med hänseende till jordbruk.

På 1400- och 1500-talet ökade efterfrågan på korn och kött i Flandern, Nederländerna och Nordtyskland. Befolkningstalen började vid denna tid återhämta sig från 1300-talets stora pestepidemier i Europa. Pesten återkom visserligen med olika mellanrum, men dödstalen blev inte lika höga som vid 1300-talets mitt, då stora delar av Europas befolkning decimerats. Städerna blev allt viktigare för en ökad varuproduktion bland annat av textilier och befolkningen växte i dessa urbana centra. Det var under denna tid som fundamenten etablerades för den industriella utveckling som skulle kulminera under 1800- och 1900-talen. Omlandet till städer som Antwerpen, Amsterdam och Rotterdam förmådde inte längre leverera den mat som krävdes för att livnära stadsbefolkningen (Braudel 1982). Stekarna och kornet till ölen fick hämtas någon annanstans ifrån där förutsättningarna för jordbruk och boskapsskötsel var bättre. Sådana områden fanns inom delar av det danska riket. Det skedde under loppet av 1400-talet en omstrukturering av rikets ekonomi (Myrdal 1999:258). Sillexporten från Öresundsmarknaderna som under medeltiden utgjort grundvalen för dansk utrikeshandel blev mer marginell och upphörde till sist helt. Det var i stället korn och oxar som kom att spela den stora rollen i utbytet med omvärlden. Spannmål, boskap och hästar hade visserligen exporterats från det danska riket under medeltid, men i mer begränsad omfattning (Reisnert 2000, 2016).

Åkerbruket och boskapsskötseln intensifierades på grund av den ökade efterfrågan från kontinenten. Markerna i de bördigaste områdena av de danska territorierna kom nu att odlas upp så gott som helt. De områden som idag fortfarande kännetecknas av fullåkersbygd i Danmark och Skåne har varit detta alltsedan 1500-talet. Dagens åkrar är visserligen många gånger större, men detta beror på de ägoreformer som kom till stånd under 1700-tal och 1800-tal. Balansen mellan åker och äng var dock fortfarande nödvändig att upprätthålla inom 1500-talets lantbruk. Åker- och ängsarealerna satte därmed en snävare begränsning för ökningen av spannmålsproduktionen än vad ytorna för boskapsuppfödning gjorde.

Områden som var mindre lämpade för intensivt åkerbruk, men där det fanns stora och goda betesytor förekom bland annat på Jylland och i Skånes ris- och skogsbygder (Johannesson 1984; Wittendorff 1989; Skansjö 1997). Boskapsuppfödningen kom i Skåne särskilt att expandera i risbygden, vilken kan beskrivas som övergångsbygden mellan slätter och skogsbygd (Campbell 1928). Bebyggelsen kom under senmedeltid och renässans därför att expandera ut i dessa tidigare marginalområden för lantbruket. Behovet av livsmedel på kontinenten bidrog således i sin förlängning till en landskapsförändring i det danska riket. Städer som blev noder för utskeppningen av korn och oxar, såsom exempelvis Malmö, vann både i storlek och politisk betydelse (Tomner 1977).

Det uppstod i början av 1500-talet en konkurrens mellan de danska städernas borgare och högadeln då det gällde vinsterna från oxhandeln. Religiösa motsättningar mellan de som anammade protestantiska trosföreställningar och de som höll fast vid den katolska läran komplicerade konfliktytorna ytterligare. Denna situation kulminerade åren 1534-36 i den så kallade ”Grevefejden”, ett inbördeskrig som höll på att slita sönder det danska riket helt och hållet. Inbördeskriget resulterade bland annat i att reformationen drevs igenom av kung Christian III år 1536. Det danska ärkebiskopsdömet som haft sitt centrum i Lund kom genom reformationen att förlora hela sin politiska makt, kungen blev högsta herre över kyrkan. De största vinnarna i den politiska och ekonomiska maktstriden utgjordes emellertid av den protestantiska delen av högadeln. Perioden 1536-1660 har i dansk historieskrivning kommit att betecknas som ”adelsväldets tid”. Högadelns makt vilade till stor del på de vinster som genererades av korn- och oxexporten. Den danska högadeln var pådrivande då det gällde en ökad oxuppfödning. Många av de slottsbyggnader från 1500-tal och tidigt 1600-tal som adeln lät uppföra i Skåne är lokaliserade till risbygderna. De är i regel konstruerade av tegel och är i sitt arkitektoniska uttryck lika de slott som uppfördes i det övriga danska riket. Likheter är också många mellan dagens danska och skånska godslandskap. Personerna som byggde upp godsen hörde ofta till samma släkter. Kapitalet som gjorde uppförandet av de imposanta slotten möjliga kom från vinsterna av spannmåls- och oxhandeln. Själva silvret i mynten som utgjorde betalningen för oxar och korn kom i sin tur från den Nya Världen och silvergruvorna i Mexico och Sydamerika. På 1500-talet utvecklades ett intrikat sammansatt globalt ekonomiskt nätverk av relationer (Magnusson Staaaf 2006). Oxarna som betade på hedarna i Jylland och i de skånska ris- och skogsbygderna kan betraktas som aktanter i detta nätverk. Skånska bondgårdar som anlades med koppling till oxuppfödningen under 1500- och 1600-talet finns fortfarande bevarade. En av dessa är Sporrakulla gård i Göinge.

SPORRAKULLA GÅRD – DEN YTTERSTA ÄNDEN AV GLOBALA EKONOMISKA NÄTVERK

Sporrakulla gård ligger i Göinges skogsbygder väster om sjön Immeln och sköts av Glimåkra Hembygdsförening. Gården omnämns för första gången i text 1584 och den hörde då till Råbelöfs gods. Godset ägdes av Steen Clausen Bille (1527-1586). Denne adelsman, född på slottet Wanås i Göinge, hade studerat vid universitetet i Paris och var morbror till

astronomen Tycho Brahe. Han stod kung Fredrik II nära och hörde till det aristokratiska skikt i samhället som tog hem vinster från oxhandeln. Clausen Bille fick därmed även kapital för att grunda Klippans pappersbruk och kan därför räknas till de allra tidigaste danska industrientreprenörerna (Björk 2010). Tack vare skattelängder från denna tid vet vi att bonden på Sporrakulla hette Böre Mogensön, eller som vi idag skulle säga Börje Mogensen (Elfström 1976). Vi vet inte så mycket mer om Börje. Det förefaller dock rimligt att anta att en stor del av hans tid upptogs av skötseln om djuren, särskilt oxarna. Då oxarna växt till sig fick han, eller kanske hans barn, driva djuren mot Råbelöf som är beläget vid Råbelöfssjön i den nordligaste kanten av Kristianstadsslätten. Där stallades oxarna och göddes innan de drevs vidare för att så småningom skeppas ut från någon av de skånska hamnarna. Vandrigen från Sporrakulla till Råbelöf är ungefär tre mil lång och bör ha tagit minst en lång dag i anspråk. Takten måste ha bestämts helt och hållet av oxarnas maktiga lunkande. Var det med lättnad över att ha lämnat ansvaret för djuren, eller med känsla av saknad som folket från Sporrakulla vände stegen hemåt? Svaret på den frågan vet vi inte, men i betesgläntorna som öppnats i skogen idisslade fler unga oxar, som nästa år skulle ledas söderut. Djuren var orsaken till att Sporrakulla fanns, den yttersta länken i ett vidsträckt nätverk av ekonomiska relationer.

Christoffer Ulfeldt lät uppföra en ny huvudbyggnad för Råbelöfs slott år 1637. Råbelöf byggdes till vid sekelskiftet 1900 efter ritningar av bl.a. Henri Glaesel, arkitekt till Magasin du Nord i Köpenhamn. Vykort på Råbelöfs slott, 1906. Källa: Lindebilder.

Råbelöfs slott kan beskrivas som en nod för de spannmåls- och boskapsaffärer som adelsfamiljen Bille ägnade sig åt under 1500-talet och början av 1600-talet (Murray 2010:40). Ägarna av Råbelöf var kanske inte direkt involverade i köpenskapernas detaljer och engagemanget för driften kunde säkert variera mellan individer. Det kan finnas anledning till att tro att Clausen Billes son, Anders Steensen Bille (1578-1633), var något mindre intresserad av Råbelöfs skötsel. Han ingick i det entourage av högättade aristokrater som omgav den unge kung Christian IV, Fredrik II:s son. Sommaren 1606

Sporrakulla gård. Foto: Björn Magnusson Staaf.

tillhörde han den grupp adelsmän Christian IV tog med sig till England för att besöka sin syster, drottning Anna, och sin sväger, Kung James I. Det danska hovet umgicks på jämbördig fot med företrädarna för den yppersta makteliten i det protestantiska Nordeuropa. Det kulturella programmet som kung James hovfunktionärer planerat inför samvaron med den danske kungen och hans män var ambitiöst. Den 6 augusti uppförde till exempel William Shakespeare och hans teatersällskap pjäsen "Macbeth" för den engelske och danske kungen på slottet Hampton Court. Det är okänt om Steensen Bille såg teaterstycket. De båda kungligheter och deras följen skall ha ägnat sig åt ett ohämmat drickande som väckte uppseende till och med för denna tid (Davies 2013). Börje Mogensen på Sporrakulla levde med all sannolikhet i högsta ovetskap om sin monarks och sin slottsherres fylleenskapader. Tio år efter besöket till England sålde Steensen Bille Råbelöfs ägor till adelsfamiljen Ulfeldt år 1616 (Björk 2010).

Det är tveksamt om ägarbytet påverkade livet och oxuppfödningen på Sporrakulla i någon högre grad. Om antalet levererade oxar levde upp till det förväntade och om de var kraftiga och friska lade sig slottsherrarna nog inte i hur gården sköttes. Sporrakulla ligger precis i utkanten utav den del av nordöstligaste Skåne som vid denna tid kallades "Örkened" (vildmarken). De bönder som levde i denna periferi av det danska riket kunde i delar hävda en högre grad av självständighet. Stefan Persson har i sin avhandling *Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca. 1575-1640* studerat relationen mellan bönderna och överheten (Persson 2005). Bönderna i denna avlägsna skogsbygd var förvisso knutna till ett ekonomiskt nätverk som de var skyldiga att betjäna, exempelvis med oxar, men även med tjära och andra skogsprodukter. Distansen till överhetens

makt och näringarnas karaktär skapade emellertid ett visst mått av frihet i nätverket av ekonomiska och sociala relationer. Om grunderna i ett sådant nätverk förändras, kan även villkoren för relationerna mellan de olika aktanterna transformeras. Detta skedde då Skåne genom freden i Roskilde år 1658 kom att bli en del av det svenska riket.

Oxexporten beskattades hårdare av den svenska kronan och i perioder var utförseln av djur förbjuden. Handeln över Öresund som tidigare bedrivits inom gränserna för det danska riket, kom nu att betraktas som utrikeshandel och belades med extra tullar. Dansk-svenska kriget 1675-1679 och det stora Nordiska kriget 1709-1720 skapade dels ödeläggelse av gods och gårdar i Skåne, dels blev villkoren för handel svåra. Gårdarna som låg i Skånes skogsbygder drabbades särskilt hårt av övergången till det svenska riket. Järnproduktionen i skogsbygden som till exempel varit av ekonomisk betydelse inom den tidigare danska riksgården blev obsolet. Förutsättningarna för att tillverka järn var bättre i Sverige, liksom för skogsprodukter. Den ekonomiska grunden för många skånska skogsgårdar rycktes undan och flera lämnades öde. Det var ur leden från dessa egendomslösa skogsbönder som många friskyttar, även kallade snapphanar, rekryterades till den danska armén under kriget 1675-1679 (Knarrström & Larsson 2008). Sporrakulla gård hade under detta krig bland svenskarna rykte om sig att vara ett näste för snapphanar. Den undgick, trots detta rykte, att förstöras i motsats till de flesta andra gårdar i Örkened, vilka brändes av den svenska armén (Elfström 1976). Skåne gick efter Karl XII:s död år 1718 och freden år 1720 in i en lång återhämtningsfas som kom att vara under en stor del av 1700-talet. Spannmålshandeln blev nu den centrala handelsprodukten för den nya svenska provinsen och Skåne blev rikets förnämsta kornbod. Denna ekonomiska roll gav också landsändan en särart i svensk föreställningsvärld som ännu lever.

En förändrad internationell ekonomi skulle så småningom påverka driften av gårdarna i skogsbygderna. Hästens betydelse ökade under 1800-talet. De behövdes fortfarande som dragare, trots att det var ångkraften som drev industrialismen framåt med energi. Hästar drog vagnarna i kolgruvorna och de drog också diligenserna i de snabbt växande städerna. Hästarna behövde foder och efterfrågan på havre ökade. Havre kunde växa utmärkt även på magra jordar vilket gjorde att åkerbruk, som tidigare knappast lönat sig i de skånska skogsbygderna, tog fart. Nya torp anlades och sten röjdes undan i markerna för att kunna odla havre i vad som tidigare varit ödemark i Göinge. Miltals med stengårdsgårdar genomkorsade landskapet och havreodlingen kompletterades med mjölkproduktion på småbruken. Luften gick dock ur havreboomen på slutet av 1800-talet. När förbränningsmotorn gjorde entré under 1900-talet försvann även hästarna successivt ur städernas gatubild. De mindre jordbruksenheter i Sverige lades ner på löpande band i Sverige under decennierna efter andra världskriget. Den siste arrendatorn på Sporrakulla gård hette Carl Persson och flyttade därifrån 1964 (Elfström 1976). Råbelöfs gods avyttrade Sporrakulla gård till skogssällskapet knappt 20 år senare 1983 – 399 år efter dess första omnämnande i historiska källor.

2000-TALET: NÖTDJUR SOM EKOLOGISKA AKTANTER OCH ETT ÖVERHETTAT VÄRLDSKLIMAT

”Skånes målare” Rydberg avbildade lantliga miljöer som ser uråldriga ut, men det var under hans livstid som jordbruksmetoderna förändrades i grunden. Konstgödsel kom under senare halvan av 1800-talet att introduceras i det svenska jordbruket. Avkastningen på åkrarna ökade och foderproduktionen på ängarna var inte längre nödvändig för att säkra gödseltillförsel. Starka hästraser ersatte oxarna alltmer som dragare och vid mitten av 1900-talet mekaniserades jordbruket. Lantbruket rationaliserades i respons på den ekonomiska marknadens krav om effektiv och rationell drift för att kunna garantera lönsamhet. Nötdjurens roll som aktant i de ekonomiska nätverksrelationerna förändrades. Vad som nu efterfrågades var inte längre gödsel och muskelkraft, utan främst mjölk och kött. Nötdjuren hade förvisso varit av stor betydelse för mjölk- och köttproduktionen sedan urminnes tider, men den övergripande roll de haft inom jordbruket försvann. De landskap som Lundbye och Rydberg avbildade ter sig idag som något ur ett avlägset förflutet, romantiska bilder av hur det en gång var. Nötkreaturen i landskapet har blivit färre i Sverige.

Boskap betraktas av många som ett stort problem idag. Nötdjuren har blivit en aktant som hotar klimatet. Kornas matsmältningsfunktion som under årtusenden varit en välsignelse för människans försörjning anses nu utgöra ett hot mot planeten. Havren har återigen gjort comeback och framställs i marknadsföring som räddningen för framtidens mejeriprodukter. Är problemet i alla delar korrekt identifierat? Räddas världen om vi befriar den från kon? För att förstå hur relationerna i ett system fungerar räcker det inte med att bara studera de enskilda aktanterna. Det är själva relationerna mellan aktanterna i nätverken som är allra viktigast att förstå och dessa kan variera från tid till tid och mellan plats och plats. När nötdjur betar fram ekosystem, i Skandinavien och på många andra platser på jorden, bidrar de till att skapa en artmångfald av växter, insekter och djur. I andra delar av världen, till exempel i Brasilien, röjs nya betesmarker på bekostnad av befintliga ekosystem, vilket tvärtom gör att artmångfalden minskar. Kon är biologiskt sett i princip den samma, men hennes aktantroll skiljer sig åt i de olika nätverken av ekologiska relationer. Det kan därför finnas god anledning till att inte fastna i de enklaste slutledningarna och analyserna då det gäller nötkreaturens inverkan på miljön och klimatet. I framtida nya miljörelationer utgör kanske kon rentav ett hopp, istället för ett hot?

SPORRAKULLA GÅRD – SOMMAREN 2020

År 2020 ansvarar Glimåkra hembygdsförening för skötseln av Sporrakulla gård. Den utgör en imponerande kvarleva av äldre tiders byggnadsskick. En del byggnader i gårdskomplexet uppfördes redan i övergången mellan 1600- och 1700-talet. Det är inte förvånande att Sporrakulla fick tjäna som en av inspelningsplatserna till filmen *Snapphanar* från 1941 med Edvard Persson i en ledande roll.

Naturen runt gården är kanske ändå det jag personligen upplever som vackrast vid mitt besök sommaren år 2020. Gustaf Rydberg skulle nog väldigt gärna ha tagit fram sitt staffli på denna plats. Det är varmt, insekterna surrar, doften från blommorna blandas med en lätt accent av koskit. På skylten vid grinden till hagen läser jag följande rader:

HÅR BETAR VI! Under sommar och höst betar får eller tjurar från Övraryds gård i denna hage. Djuren är av de gamla lantraserna ryafår och rödkulla. Djuren är vana vid människor, men du får inte ta hundar eller andra djur in i betet. Djuren ägs och sköts av Ingvar och Siv Nilsson.

Texten verkar pålitlig och jag vågar mig in i hagen. Ett stycke in ser jag ungtjurarna som betar lugnt. De tittar upp och studerar mig lätt nyfiket medan de mumsar vidare. Stämningen känns tidlös precis som om jag råkat gå in i en tavla av Lundbye. Jag tänker på Audhumbla. Klart att det var en ko som gav upphov till världen.

Ungtjurar på Sporrakulla gård. Foto: Björn Magnusson Staaf.

REFERENSER

- Bennet, T. (2013). *The birth of the museum. History, theory, politics*. London: Routledge.
- Björk, B. (2010). Ägarnas historia. I Murray, J. (red.) *Råbelöf – från forntid till framtid. En skånsk sättegårds historia*. Kristianstad: JM förlag.
- Björhem, N. & Magnusson Staaf, B. (2006). *Långhuslandskapet*. Malmö: Malmö kulturmiljö.
- Braudel, F. (1982). *The Structures of Everyday Life. Civilization and Capitalism, 15-18th Century*. Vol. 1. Oakland: University of California Press.
- Campbell, Å. (1928). *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Dam Christensen, H. (2001). *Forskydningens kunst. Kritiske bidrag til kunsthistoriens historie*. Köpenhamn: Multivers.
- Dam Christensen, H. (2005). Billedkunsten. Om kunsthistorien, N.L. Hoeyen og folkets billedkunst. I Christiansen, P. O. (red.) *Veje til takbeden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*. Köpenhamn: Dansk Folkemindesamling, C.A. Reitzels Forlag.
- Elfström, G. (1976). *Sporrakulla. En gammal göingegård*. Göinge hembygdsförenings årsbok 1976, ss. 7-34.
- Davies, Neville H. (2013). *Christian IV's 1606 State Visit to England*. London: Ashgate publishing.
- Johannesson, G. (1984). *Skåne, Halland och Blekinge. Om skånelandskapens historia*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Knarrström, B. & Larsson, S. (2008). *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Kjellin, H. (1925). *Skånes målare*. Stockholm: Sveriges allmänna konstförening.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford, New York: Oxford university press.
- Magnusson Staaf, B. (1994). An Essay on the Theory of History in Swedish Archaeology. *Institution of Archaeology and Historical Museum Report series No. 50*. Lund: Lunds universitet.
- Magnusson Staaf, B. (2006). Grevefejden. En komplicerad historia. I Carelli, P. (red.) *Lunds historia. Staden och medeltiden. 1. Medeltiden: en metropol växer fram*. Lund: Lunds kommun.
- Murray, J. (2010). Jordbruket på 1500-, 1600-, och 1700-talet. I Murray, J. (red.) *Råbelöf – från forntid till framtid. En skånsk sättegårds historia*. Kristianstad: JM förlag.
- Myrdahl, J. (1999). *Jordbruket under feodalismen. 1000-1700*. Stockholm: Natur och kultur.
- Persson, S. (2005). *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca. 1575-1640*. Centrum för Öresundsstudiers bokserie vol. 8. Göteborg: Makadam förlag.
- Reisnert, A. (2000). Malmö handel med Hansan under medeltiden. *Elbogen, Malmö fornminnesförenings årsskrift*, (67), ss. 5-22.
- Reisnert, A. (2016). Malmö. Origin, founding and development. I Gläser, M. & Schneider, M. (red.) *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X. Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*. Lübeck: Verlag Schmidt-Römhild.
- Skansjö, S. (1997). *Skånes historia*. Lund: Historiska Media.
- Tomner, L. (1977). Stadens historia 1500-1658. I Bjurling, O. (red.) *Malmö stads historia 2*. Malmö: Malmö stad.
- Wittendorff, A. (1989). På Guds og Herskabs nåde 1500-1600. I Olsen, O. (red.) *Gyldendal og Politiken Danmarks historie*, Band 7. Köpenhamn: Gyldendals forlag.

NOTER

1. <https://www.youtube.com/watch?v=cbVNgV5cz-k>
2. <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/miljo/markanvandning/markanvandningen-i-sverige/pong/statistiknyhet/markanvandningen-i-sverige2/>

BILDMATERIAL

Illustration på sida 91 är detalj ur ett fotografi på en lastvagn dragen av två oxar taget av Axel Cronqvists, Malmö museer.